FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI
ILMIY-METODIK JURNAL
ISSN 3093-8694 ◆ saen.uz
2026-yil
11-son

UDK: 376.353:81’23

Nabiyeva Xilola Abdulmuratovna,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
“Ingliz tili nazariy aspektlari” kafedrasi katta o‘qituvchisi

ALOHIDA TA’LIM EHTIYOJLARI BO‘LGAN KAR VA ZAIF ESHITUVCHI BOLALAR OG‘ZAKI NUTQINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan kar va zaif eshituvchi bolalar og‘zaki nutqining o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Eshitish qobiliyatining cheklanishi natijasida nutqni tabiiy ravishda egallash jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar, lug‘at boyligining shakllanishi, grammatik qurilmalarni o‘zlashtirish hamda tovushlar talaffuzidagi o‘zgarishlar yoritilgan. Shuningdek, bolalarning nutqiy rivojlanishida qoldiq eshitish imkoniyatlari, vizual idrok, taktil-kinestetik sezgilar va kognitiv kompensatsiya mexanizmlarining ahamiyati ochib berilgan. Og‘zaki nutqni rivojlantirish va mavjud nuqsonlarni korreksiya qilishda zamonaviy surdopedagogik yondashuvlar, vizual modellashtirish, fonetik ritmika hamda texnik vositalardan foydalanish imkoniyatlari asoslangan.

Kalit so‘zlar: kar va zaif eshituvchi bolalar, og‘zaki nutq, nutqiy rivojlanish, lug‘at zaxirasi, agrammatizm, talaffuz nuqsonlari, surdopedagogika, vizual idrok, qoldiq eshitish, korreksion ta’lim.

ОСОБЕННОСТИ УСТНОЙ РЕЧИ ГЛУХИХ И СЛАБОСЛЫШАЩИХ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация. В статье рассматриваются специфические фонетические, лексические и грамматические особенности устной речи глухих и слабослышащих детей с особыми образовательными потребностями. Анализируются трудности овладения речью, возникающие вследствие ограничения слухового восприятия, особенности формирования словарного запаса, усвоения грамматических конструкций и произношения звуков. Особое внимание уделяется значению остаточного слуха, зрительного восприятия, тактильно-кинестетических ощущений и когнитивных компенсаторных механизмов в речевом развитии детей. Обосновываются возможности применения современных сурдопедагогических подходов, визуального моделирования, фонетической ритмики и технических средств в развитии устной речи и коррекции имеющихся нарушений.

Ключевые слова: глухие и слабослышащие дети, устная речь, речевое развитие, словарный запас, аграмматизм, нарушения произношения, сурдопедагогика, зрительное восприятие, остаточный слух, коррекционное обучение.

SPECIFIC FEATURES OF ORAL SPEECH IN DEAF AND HARD-OF-HEARING CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Abstract. This article examines the specific phonetic, lexical, and grammatical characteristics of the oral speech of deaf and hard-of-hearing children with special educational needs. It analyzes the difficulties in natural speech acquisition caused by limited auditory perception, as well as the development of vocabulary, the acquisition of grammatical structures, and pronunciation difficulties. Particular attention is paid to the role of

residual hearing, visual perception, tactile-kinesthetic sensations, and cognitive compensatory mechanisms in children's speech development. The article also explores the potential of modern deaf education approaches, visual modeling, phonetic rhythmics, and assistive technologies in developing oral speech and correcting speech impairments.

Keywords: deaf and hard-of-hearing children, oral speech, speech development, vocabulary, agrammatism, pronunciation disorders, deaf education, visual perception, residual hearing, corrective education.

KIRISH

Og‘zaki nutq insonning ijtimoiy hayotga moslashuvi, atrof-muhit bilan muloqot qilishi, bilimlarni egallashi va tafakkurini rivojlantirishida muhim vosita hisoblanadi. Bolalarda nutqning shakllanishi, odatda, atrofdagilar bilan bevosita muloqot qilish, tovushlarni eshitish, ularga taqlid qilish va nutqiy tajribani muntazam boyitish orqali tabiiy ravishda kechadi. Biroq eshitish qobiliyatida nuqsoni bo‘lgan bolalarda ushbu jarayon o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, nutqning shakllanishi va rivojlanishi uchun maxsus pedagogik sharoitlar yaratishni talab etadi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarda eshitish analizatorining faoliyati cheklanganligi sababli atrofdagilar nutqini to‘liq idrok etish, tovushlarni farqlash, ularning talaffuz xususiyatlarini o‘zlashtirish va mustaqil nutq hosil qilish jarayonlari murakkablashadi. Natijada bolaning nutqiy rivojlanishida fonetik, leksik va grammatik qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Ushbu qiyinchiliklar faqat talaffuz bilan bog‘liq bo‘lmay, bolaning lug‘at boyligi, gap tuzish qobiliyati, nutqiy muloqotga kirishishi va fikrini izchil ifodalashiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar og‘zaki nutqining shakllanishida eshitish qobiliyatining buzilish darajasi, nuqsonning yuzaga kelish vaqti, bolaning individual rivojlanish xususiyatlari, oilaviy muhit, erta tashxis va korreksion-pedagogik yordamning boshlanish muddati muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, eshitish qobiliyatidagi cheklanish nutq shakllanishidan oldin yoki keyin yuzaga kelganligi bolaning tilni egallash jarayoniga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli barcha kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy rivojlanishini bir xil mezonlar asosida baholash to‘g‘ri emas.

Hozirgi maxsus pedagogika va inklyuziv ta’lim sharoitida eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning nutqiy imkoniyatlarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunda qoldiq eshitish imkoniyatlaridan foydalanish, eshitish apparatlari va koxlear implantlar yordamida eshitish idrokini qo‘llab-quvvatlash, vizual kuzatish, artikulyatsion harakatlarni namoyish etish hamda taktil-kinestetik sezgilarga tayangan mashqlardan foydalanish muhim o‘rin tutadi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, kar va zaif eshituvchi bolalarda og‘zaki nutqni rivojlantirish faqat tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilishni o‘rgatish bilan cheklanmasligi lozim. Ularning lug‘at boyligini kengaytirish, grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzish, nutq mazmunini anglash, mustaqil fikr bildirish va kundalik muloqotda faol ishtirok etish imkoniyatlarini ham rivojlantirish zarur.

Shundan kelib chiqib, maqolaning asosiy maqsadi alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan kar va zaif eshituvchi bolalar og‘zaki nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini fonetik, leksik va grammatik jihatdan tahlil qilish, nutqiy qiyinchiliklarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga xizmat qiluvchi zamonaviy surdopedagogik yondashuvlarning imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy rivojlanishi, eshitish qobiliyatining tilni egallash jarayoniga ta’siri hamda maxsus pedagogik yordamning mazmuni ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o‘rganilgan. Mazkur yo‘nalishdagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning og‘zaki nutqini rivojlantirish murakkab psixologik, fiziologik va pedagogik jarayon bo‘lib, unda sezgi organlari faoliyati, tafakkur, xotira, idrok va nutqiy tajriba o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

L.S. Vigotskiyning maxsus psixologiyaga oid qarashlarida rivojlanishdagi nuqsonlarni faqat biologik cheklanish sifatida emas, balki bolaning ijtimoiy muhit bilan munosabati va ta’lim-tarbiya sharoitlari bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligi ta’kidlanadi. Ushbu yondashuv eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning imkoniyatlarini aniqlash va ularning rivojlanishida kompensator mexanizmlardan foydalanish masalasini ilmiy jihatdan tushunishga yordam beradi.

R.M. Boskis kar va zaif eshituvchi bolalarning psixologik va nutqiy rivojlanish xususiyatlarini tadqiq etib, eshitish nuqsonining darajasi va yuzaga kelish vaqtining nutq shakllanishiga ta’sirini asoslab bergan. Uning ilmiy qarashlariga ko‘ra, eshitish qobiliyatidagi cheklanish bolaning nutqiy tajribasini egallash imkoniyatlarini o‘zgartiradi va ta’lim jarayonida individual yondashuvni talab qiladi. Bu fikrlar eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning og‘zaki nutqini rivojlantirishda differensial korreksion metodikalardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Mahalliy tadqiqotchilardan M.P. Hamidova kar va zaif eshituvchi o‘quvchilarning nutqini o‘stirish metodikasi, nutqiy ko‘nikmalarni shakllantirish va korreksion mashg‘ulotlarni tashkil etish masalalariga e’tibor qaratgan. L.R. Mo‘minova va Sh.M. Amirsaidovaning maxsus psixologiyaga oid ilmiy ishlari esa rivojlanishida turli cheklanishlar bo‘lgan bolalarning psixologik xususiyatlarini aniqlash va ta’lim jarayonida ularning individual imkoniyatlarini hisobga olishning nazariy asoslarini yoritadi.

F.F. Rau tadqiqotlarida kar bolalarning og‘zaki nutqini shakllantirish, tovushlarni talaffuz qilish va nutq apparati faoliyatini rivojlantirish masalalari muhim o‘rin egallaydi. Olimning qarashlari talaffuzni shakllantirish jarayonida artikulyatsion mashqlar, ko‘rgazmali vositalar va maxsus pedagogik mashg‘ulotlarning ahamiyatini asoslashda muhim manba hisoblanadi.

T.S. Zykova va M.A. Zykovaning tadqiqotlarida kar bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi, lug‘at boyligini shakllantirish va grammatik qurilmalarni o‘zlashtirish masalalari yoritilgan. Mualliflar nutqiy materialni izchil, bosqichma-

bosqich va ko‘rgazmali asosda o‘rgatishning ahamiyatini ta’kidlaydilar. Bu yondashuv mavhum tushunchalarni konkret vaziyatlar, tasvirlar va amaliy faoliyat bilan bog‘lab o‘rgatish zarurligini ko‘rsatadi.

Xorijiy tadqiqotchilar S.R. Easterbrooks va J. Beal-Alvarez eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning savodxonligini rivojlantirish, til materiallarini o‘zlashtirish va vizual ta’lim vositalaridan foydalanish masalalarini o‘rgangan. Ularning ishlarida til birliklarini o‘rgatishda ko‘rgazmali materiallar, kontekstual mashqlar va individual ta’lim yondashuvlarining ahamiyati alohida qayd etiladi.

M. Marschark va P.E. Spencer tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kar bolalarning ta’lim olishi, kognitiv rivojlanishi va kommunikativ imkoniyatlari keng tahlil qilingan. Mualliflar eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ta’lim natijalari faqat eshitish imkoniyatlari bilan belgilanmasligini, balki ta’lim muhiti, pedagogik yondashuv va kommunikativ qo‘llab-quvvatlashga ham bog‘liqligini ko‘rsatadilar.

I.V. Korolevaning audiologiya va eshitish apparatlaridan foydalanishga bag‘ishlangan tadqiqotlari esa qoldiq eshitish imkoniyatlarini aniqlash, eshitish vositalaridan foydalanish va eshitish reabilitatsiyasini tashkil etish masalalarini yoritadi. C. Yoshinaga-Itano tomonidan olib borilgan izlanishlarda erta aniqlash va o‘z vaqtida boshlangan aralashuvning eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar rivojlanishidagi ahamiyati asoslangan.

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar kar va zaif eshituvchi bolalarning og‘zaki nutqini rivojlantirishda kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Mavjud tadqiqotlarda nutqning ayrim tarkibiy qismlari, xususan, talaffuz, lug‘at boyligi, grammatik qurilish va eshitish idroki masalalari keng o‘rganilgan. Shu bilan birga, mazkur yo‘nalishlarni yagona korreksion-pedagogik tizimda o‘zaro bog‘liq holda tashkil etish masalasi alohida metodik yondashuvni talab qiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur maqolada kar va zaif eshituvchi bolalar og‘zaki nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishda nazariy-tahliliy tadqiqot yondashuvi asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida maxsus pedagogika, surdopedagogika, maxsus psixologiya va nutq rivojlanishi metodikasiga oid ilmiy manbalar o‘rganildi hamda ularda ilgari surilgan nazariy qarashlar o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini nutq rivojlanishiga tizimli, individual va korreksion-pedagogik yondashuv tashkil etadi. Tizimli yondashuv asosida og‘zaki nutqning fonetik, leksik va grammatik tarkibiy qismlari o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida ko‘rib chiqildi. Individual yondashuvda esa bolaning eshitish qobiliyati, nutqiy rivojlanish darajasi, yosh xususiyatlari va kommunikativ ehtiyojlarini hisobga olish zarurligi nazariy jihatdan asoslandi.

Maqolada ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy o‘rganish, umumlashtirish, tasniflash va pedagogik talqin qilish metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar or-

qali eshitish qobiliyatidagi cheklanishlarning nutqiy rivojlanishga ta’siri, kompensator mexanizmlarning vazifalari hamda zamonaviy korreksion metodikalarning imkoniyatlari o‘rganildi.

Shuningdek, nutqdagi mavjud qiyinchiliklarni tahlil qilishda uchta asosiy yo‘nalish ajratildi: fonetik yo‘nalish — tovushlarni idrok etish va talaffuz qilish xususiyatlari; leksik yo‘nalish — so‘z boyligi, so‘z ma’nolarini tushunish va umumlashtirish qobiliyati; grammatik yo‘nalish — so‘zlarni o‘zaro bog‘lash, qo‘shimchalardan foydalanish va gap tuzish ko‘nikmalari.

Korreksion-pedagogik imkoniyatlarni o‘rganishda vizual modellashtirish, taktil-kinestetik mashqlar, fonetik ritmika, qoldiq eshitish imkoniyatlaridan foydalanish va texnik vositalarni qo‘llashga alohida e’tibor qaratildi. Mazkur metodologik yondashuv nutqiy qiyinchiliklarni alohida-alohida emas, balki bolaning umumiy kommunikativ rivojlanishi bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini berdi.

NATIJALAR

O‘rganilgan ilmiy manbalar va nazariy qarashlar tahlili kar va zaif eshituvchi bolalar og‘zaki nutqining o‘ziga xosligi, avvalo, fonetik, leksik va grammatik tizimlarning shakllanishidagi qiyinchiliklarda namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Ushbu xususiyatlarning yuzaga kelishida eshitish idrokining cheklanganligi, nutqiy tajribaning yetarli emasligi va til birliklarini tabiiy muloqot jarayonida o‘zlashtirish imkoniyatlarining kamayishi muhim omil hisoblanadi.

Birinchidan, kar va zaif eshituvchi bolalarda lug‘at zaxirasining shakllanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ular kundalik hayotda tez-tez uchraydigan, bevosita ko‘rish yoki ushlab ko‘rish orqali anglash mumkin bo‘lgan predmet va hodisalar nomlarini nisbatan osonroq o‘zlashtiradilar. Masalan, “olma”, “kitob”, “stol”, “yurmoq” kabi aniq ma’noli so‘zlar bolalarning kundalik tajribasi bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli tezroq mustahkamlanishi mumkin. Biroq “do‘stlik”, “mehr”, “haqiqat”, “vaqt”, “mas’uliyat” singari mavhum tushunchalarni anglash va mustaqil nutqda qo‘llash ko‘proq pedagogik yordamni talab qiladi.

Shuningdek, ayrim bolalarda so‘zlarning ko‘chma ma’nolarini tushunish, sinonim va omonimlarni farqlash, umumlashtiruvchi tushunchalarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq qiyinchiliklar kuzatiladi. Masalan, “bosh” so‘zini faqat inson tanasining bir qismi sifatida anglagan bola “ishning boshi” yoki “qishning boshi” kabi birikmalarning mazmunini tushunishda qiynalishi mumkin. Xuddi shuningdek, “ko‘ylak”, “shim”, “kurtka” so‘zlarini alohida bilish ularni “kiyim-kechak” umumiy tushunchasi ostida birlashtirish ko‘nikmasi shakllanganligini anglatmaydi.

Mazkur qiyinchiliklarni bartaraf etishda vizual semantika, predmetli-amaliy faoliyat, rasmlar, klasterlar va hayotiy vaziyatlarni modellashtirishdan foydalanish samarali metodik imkoniyat hisoblanadi. Mavhum tushunchalarni o‘rgatishda ularni faqat og‘zaki izohlash bilan cheklanmasdan, sahnalashtirish, rolli o‘yinlar va kundalik hayotiy misollar bilan mustahkamlash maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, kar va zaif eshituvchi bolalar nutqida grammatik qurilish bilan bog‘liq qiyinchiliklar ham kuzatilishi mumkin. Bunday holat agrammatizm deb yuritiladi. Agrammatizm so‘zlarning grammatik shakllarini noto‘g‘ri qo‘llash, qo‘shimchalarni tushirib qoldirish, so‘zlar o‘rtasidagi grammatik munosabatlarni ifodalashda qiynalish va gap tuzilishining buzilishi orqali namoyon bo‘ladi.

Masalan, bola “Men maktabga boraman” gapini “Men maktab bor” shaklida ifodalashi, “Kitob stolning ustida turibdi” mazmunini esa “Kitob stol” tarzida yetkazishga urinishi mumkin. Bunday nutqiy holatlarda kelishik qo‘shimchalari, ko‘makchilar, bog‘lovchilar va grammatik jihatdan muhim bo‘lgan boshqa til birliklarining yetarli darajada o‘zlashtirilmaganligi namoyon bo‘ladi. Ayrim vaziyatlarda so‘z tartibining buzilishi ham fikrning tushunarliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Grammatik ko‘nikmalarni shakllantirishda rangli kodlash, piktogrammalar, gap modellari va vizual sxemalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Masalan, gapning ega, kesim va to‘ldiruvchi qismlarini turli ranglarda belgilash orqali bolaga so‘zlarning gapdagi vazifasini ko‘rgazmali tushuntirish mumkin. Shuningdek, “ustida”, “tagida”, “ichida”, “yonida” kabi o‘rin-joy munosabatlarini bildiruvchi birliklarni predmetlar yordamida amaliy ko‘rsatish ularning ma’nosini yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Uchinchidan, fonetik va talaffuz xususiyatlari kar va zaif eshituvchi bolalar og‘zaki nutqining eng sezilarli jihatlaridan biri hisoblanadi. Eshitish nazoratining cheklanganligi sababli bola tovushlarning akustik xususiyatlarini, jumladan, jaranglilik, jarangsizlik, balandlik, davomiylik va intonatsiyani farqlashda qiynalishi mumkin. Natijada artikulyatsion jihatdan yaqin tovushlar o‘zaro almashtirilishi, ayrim tovushlar tushirib qoldirilishi yoki noto‘g‘ri talaffuz qilinishi kuzatiladi.

Masalan, jarangli va jarangsiz undoshlarni farqlashdagi qiyinchiliklar natijasida “b” va “p”, “d” va “t” tovushlari talaffuzida xatolar yuzaga kelishi mumkin. Ayrim bolalarda undosh tovushlar ketma-ketligini talaffuz qilish qiyinlashadi, natijada so‘z tarkibidagi tovushlar tushirib qoldiriladi yoki almashtiriladi. Bundan tashqari, ovoz balandligi, nutq sur’ati, urg‘u va intonatsiyaning yetarli darajada boshqarilmasligi nutqning tabiiyligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Talaffuzni korreksiya qilishda artikulyatsion mashqlar, taktil-vibratsion usullar va fonetik ritmikadan foydalanish mumkin. Taktil-vibratsion mashqlarda bola o‘qituvchining bo‘g‘zi yoki o‘z bo‘g‘zi orqali ovoz paychalari tebranishini his qilib, jarangli va jarangsiz tovushlarning farqini anglashga harakat qiladi. Fonetik ritmika esa nutq tovushlarini harakat, ritm va musiqa bilan uyg‘unlashtirish orqali talaffuzning ravonligi va ohangdorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, kar va zaif eshituvchi bolalar og‘zaki nutqining rivojlanishida kompensator mexanizmlar muhim o‘rin tutadi. Eshitish idrokining cheklanganligi sharoitida ko‘rish, taktil va kinestetik sezgilar nutqni qabul qilish hamda shakllantirish jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi. Bu mexanizmlar bolaning mavjud imkoniyatlaridan samarali foydalanishga yordam beradi.

Vizual kompensatsiya jarayonida bola suhbatdoshning yuz ifodasi, lab harakatlari, artikulyatsion holati va imo-ishoralarini kuzatish orqali nutq mazmunini anglashga intiladi. Labdan o‘qish nutqni idrok etishda muhim yordamchi vosita bo‘lsa-da, barcha tovushlarni faqat lab harakatlari orqali aniq farqlash imkoniyati cheklangan. Shu sababli uni eshitish idroki va kontekstual tushunish bilan birgalikda qo‘llash lozim.

Taktil-kinestetik kompensatsiya nutq apparati harakatlarini sezish, havo oqimi va ovoz paychalari tebranishini his qilish orqali amalga oshadi. Mazkur sezgilar bolaning artikulyatsion harakatlarni boshqarishiga va tovush talaffuzini takomillashtirishiga yordam beradi.

Qoldiq eshitish imkoniyatlarini faollashtirish esa eshitish apparatlari va koxlear implantlardan foydalanish, audiologik kuzatuv hamda maxsus eshitish mashqlarini tashkil etish bilan bog‘liq. Bunda har bir bolaning eshitish holati va individual ehtiyojlari hisobga olinishi zarur. Eshitish vositalaridan foydalanish nutqiy rivojlanish uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi, biroq ularning samarasi muntazam pedagogik va mutaxassislar ko‘magiga ham bog‘liq.

Kognitiv kompensatsiya jarayonida bola eshitilgan yoki ko‘rilgan axborotning yetishmayotgan qismlarini vaziyat, oldingi tajriba va mantiqiy bog‘lanishlar asosida anglashga harakat qiladi. Masalan, suhbat mavzusi va vaziyatdan kelib chiqib, tushunilmagan so‘zning mazmunini taxmin qilish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa nutqni tushunish va kommunikativ faoliyatni qo‘llab-quvvatlaydi.

Umuman olganda, tahlil natijalari kar va zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishda fonetik, leksik va grammatik yo‘nalishlarni o‘zaro bog‘liq holda tashkil etish, vizual va taktil-kinestetik tayanchlardan foydalanish hamda qoldiq eshitish imkoniyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Kar va zaif eshituvchi bolalarning og‘zaki nutqini rivojlantirish masalasi faqat nutqiy kamchiliklarni bartaraf etish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon bolaning atrofdagilar bilan muloqot qilish, o‘z fikrini mustaqil ifodalash, ta’lim materiallarini o‘zlashtirish va ijtimoiy muhitga moslashish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilishi kerak. Shu jihatdan surdopedagogik faoliyatda bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish, nutqiy ehtiyojlarini aniqlash va ta’lim mazmunini uning imkoniyatlariga moslashtirish muhim hisoblanadi.

Psixologik va pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, eshitish qobiliyatidagi cheklanish bolaning nutqni o‘zlashtirish jarayoniga ta’sir ko‘rsatsa-da, uning aqliy va intellektual rivojlanish imkoniyatlarini avtomatik ravishda cheklamaydi. Bolaning nutqiy rivojlanishi ko‘p jihatdan ta’lim sharoiti, pedagogik yordamning sifati, kommunikativ muhit va individual mashg‘ulotlarning izchilligiga bog‘liq. Shuning uchun kar va zaif eshituvchi bolalarni o‘qitishda ularning mavjud qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuv ustuvor bo‘lishi lozim.

Lug‘at boyligini rivojlantirishda so‘zlarni alohida yodlatishdan ko‘ra, ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga o‘rgatish samaraliroqdir. Masalan, “yordam”, “do‘stlik”, “hamkorlik” kabi mavhum tushunchalarni o‘rgatishda o‘quvchilar ishtirokida kichik sahna ko‘rinishlarini tashkil etish, rasmlar asosida voqealarni izohlash va muayyan vaziyatga mos gaplar tuzdirish mumkin. Bunday mashg‘ulotlar so‘zning nafaqat tashqi shaklini, balki uning mazmunini ham anglashga yordam beradi.

Lug‘at zaxirasini boyitishda so‘zlarni mavzular bo‘yicha guruhlash, semantik xaritalar va klasterlardan foydalanish ham muhimdir. Masalan, “mevalar”, “kiyimlar”, “transport vositalari”, “kasblar” kabi mavzular doirasida so‘zlarni guruhlash orqali bolaning tasniflash va umumlashtirish ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Bunda yangi so‘zlarni avval tanish predmetlar va tasvirlar bilan bog‘lash, keyinchalik ularni mustaqil gaplarda qo‘llashga o‘tish maqsadga muvofiq.

Grammatik ko‘nikmalarni shakllantirishda esa vizual modellashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Eshitish orqali grammatik shakllarni tabiiy o‘zlashtirish imkoniyati cheklangan bolalar uchun grammatik munosabatlarni ko‘rgazmali tarzda tushuntirish samarali usullardan biridir. Masalan, gapning tarkibiy qismlarini ranglar yordamida farqlash, so‘zlarni tegishli o‘rinlarga joylashtirish va gap modellarini tuzish orqali grammatik tuzilishni anglash osonlashadi. Bunda dastlab sodda gaplar bilan ishlash, keyinchalik murakkabroq sintaktik qurilmalarga o‘tish tavsiya etiladi.

Fonetik korreksiya jarayonida artikulyatsion mashqlar, taktil-vibratsion usullar va fonetik ritmikadan foydalanish bolaning tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilishiga ko‘maklashadi. Biroq barcha bolalarda bir xil talaffuz muammolari kuzatilmaydi. Shu sababli mashg‘ulotlar bolaning eshitish darajasi, artikulyatsion imkoniyatlari va mavjud nutqiy ko‘nikmalarini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish ham nutqni rivojlantirish jarayonida qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Maxsus kompyuter dasturlari, vizual tovush indikatorlari va videomateriallar yordamida bola o‘z nutqining ayrim xususiyatlarini kuzatishi mumkin. Masalan, ovozning balandligi va davomiyligini grafik shaklda ko‘rsatuvchi vositalar orqali nutqiy mashqlarni bajarish jarayoni yanada tushunarli bo‘ladi. Shu bilan birga, bunday vositalar pedagogik mashg‘ulotning o‘rnini bosmaydi, balki uni to‘ldiruvchi yordamchi vosita sifatida qo‘llanilishi lozim.

Muhim jihatlardan yana biri — erta korreksion-pedagogik yordamni tashkil etishdir. Bolaning eshitish holatini imkon qadar erta aniqlash, audiologik tekshiruvdan o‘tkazish va individual rivojlanish dasturini belgilash nutqiy imkoniyatlarni qo‘llab-quvvatlashda katta ahamiyatga ega. Bu jarayonda surdopedagog, logoped, audiolog, psixolog va ota-onalarning hamkorligi talab etiladi.

Ota-onalarning mashg‘ulotlardagi ishtiroki ham bolaning nutqiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunki bola nutqiy ko‘nikmalarni faqat ta’lim muassasasida emas, balki kundalik hayotda ham mustahkamlashi kerak. Oila a’zolarining bola bilan muntazam muloqot qilishi, yangi so‘zlarni turli vaziyatlarda takrorlashi, rasmlar

va predmetlardan foydalanishi hamda bolaning mustaqil fikr bildirishini rag‘batlantirishi muhimdir.

Shuningdek, kar va zaif eshituvchi bolalarning ta’limida og‘zaki nutqni rivojlantirish bilan bir qatorda, imo-ishora tilidan foydalanish imkoniyatlarini ham inkor etmaslik kerak. Kommunikativ yondashuv bolaning ehtiyojlari va mavjud til imkoniyatlarini hisobga olishi lozim. Og‘zaki nutqni rivojlantirish maqsadi bolaning boshqa kommunikatsiya vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini cheklash hisobiga amalga oshirilmasligi kerak. Aksincha, samarali ta’lim bolaning to‘laqonli muloqot qilishi va bilim olishini ta’minlaydigan vositalarni uyg‘unlashtirishga asoslanishi zarur.

Shunday qilib, kar va zaif eshituvchi bolalarning og‘zaki nutqini rivojlantirishda kompleks surdopedagogik yondashuv, individual ta’lim strategiyalari, ko‘rgazmali vositalar, qoldiq eshitish imkoniyatlaridan foydalanish va oilaviy hamkorlik bir-birini to‘ldiruvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan kar va zaif eshituvchi bolalarning og‘zaki nutqi o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga ega bo‘lib, uning shakllanishi eshitish qobiliyatining holati, bolaning individual rivojlanish xususiyatlari, nutqiy tajribasi va pedagogik yordamning sifatiga bevosita bog‘liq. Eshitish idrokining cheklanganligi natijasida so‘zlarni o‘zlashtirish, grammatik shakllarni qo‘llash, tovushlarni farqlash va nutqning intonatsion xususiyatlarini egallashda muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mazkur bolalarning nutqiy rivojlanishida lug‘at boyligining cheklanganligi, mavhum tushunchalarni anglashdagi qiyinchiliklar, grammatik agrammatizm va talaffuzdagi buzilishlar asosiy muammolar sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etishda faqat takrorlash va talaffuz mashqlariga tayanish yetarli emas. Nutqni rivojlantirish jarayoni bolaning idrok, xotira, tafakkur va kommunikativ imkoniyatlarini ham qamrab olishi lozim.

Kar va zaif eshituvchi bolalarning og‘zaki nutqini shakllantirishda vizual idrok, taktil-kinestetik sezgilar va qoldiq eshitish imkoniyatlaridan kompleks foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, vizual modellashtirish, rangli grammatik sxemalar, predmetli-amaliy mashqlar, fonetik ritmika va artikulyatsion mashg‘ulotlar nutqiy ko‘nikmalarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Zamonaviy eshitish apparatlari, koxlear implantlar va raqamli ta’lim vositalari esa individual ehtiyojlarga mos ravishda qo‘llanilganda korreksion-pedagogik ish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Shu asosda kar va zaif eshituvchi bolalar bilan olib boriladigan ta’lim-tarbiya jarayonida quyidagi jihatlarga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq: birinchidan, bolaning eshitish va nutqiy rivojlanish holatini muntazam o‘rganish; ikkinchidan, lug‘at boyligini aniq va mavhum tushunchalarni uyg‘un o‘rgatish orqali kengaytirish; uchinchidan, grammatik ko‘nikmalarni vizual modellashtirish asosida

shakllantirish; to‘rtinchidan, talaffuzni rivojlantirishda eshitish, ko‘rish va taktil-kinestetik sezgilarni birgalikda faollashtirish; beshinchidan, surdopedagog, logoped, psixolog, audiolog va ota-onalar hamkorligini mustahkamlash.

Eng muhimi, kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqiy rivojlanishini baholashda faqat talaffuzning to‘g‘riligiga emas, balki bolaning fikrini ifodalash, suhbatni tushunish, mustaqil muloqotga kirishish va ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etish imkoniyatlariga ham e’tibor qaratish zarur. Ana shunday kompleks va individual yondashuv bolalarning kommunikativ salohiyatini rivojlantirish, ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Боскис Р.М. Глухие и слабослышащие дети. – Москва: Советский спорт, 2004.
2. Easterbrooks, S. R., & Beal-Alvarez, J. Literacy Instruction for Students Who Are Deaf and Hard of Hearing. – Oxford: Oxford University Press, 2013.
3. Hamidova M.P. Kar va zaif eshituvchi o‘quvchilarda nutq o‘stirish metodikasi. – Toshkent, 2010.
4. Королева И.В. Введение в аудиологию и слухопротезирование: реабилитация детей и взрослых с нарушениями слуха. – Санкт-Петербург: КАРО, 2016.
5. Marschark M., Spencer P.E. Educating Deaf Learners: Synthesizing and Extending National and International Research. – New York: Oxford University Press, 2015.
6. Mo‘minova L.R., Amirsaidova Sh.M. Maxsus psixologiya. – Toshkent, 2008.
7. Нуркелдиева Д.А., Хамидова М.П. Зáиф эшитувчи болалар нутқини шакллантиришнинг замонавий технологиялари. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ нашриёти, 2018.
8. Рау Ф.Ф. Устная речь глухих. – Москва: Педагогика, 1973.
9. Yoshinaga-Itano C. Early Intervention After Universal Neonatal Hearing Screening: Impact on Outcomes // Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews. – 2003. – Vol. 9, No. 4. – P. 252–266.
10. Зыкова Т.С., Зыкова М.А. Методика развития речи глухих детей. – Москва: Академия, 2012.
11. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Maxsus pedagogika va inklyuziv ta’lim asoslari: o‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2021.